

Nachalat Avot: Abarbanel's Revolutionary Evolutionary Approach to Pirkei Avot

משה קבל תורה מסיני, ומסרה ליהושע, ויהושע לזקנים, וזקנים לנביאים, ונביאים מסרה לאנשי כנסת הגדולה. הם אמרו לשלשה דברים, הוו מתונים בדין, והעמידו תלמידים הרבה, ועשו סג לתורה:

Moses received the Torah at Sinai and transmitted it to Joshua, Joshua to the elders, and the elders to the prophets, and the prophets to the Men of the Great Assembly. They said three things: Be patient in [the administration of] justice, raise many disciples and make a fence round the Torah.

אברבנאל

ואמנם ההכנה אשר עשתה השלימות הגדול ההוא היא - סיני ההר חמד אלהים לשבת ולפי תהילים סח, יז... שמסיבת התבודדותו שמה זכה לכל זה. וזה ענין משה קבל תורה מסיני. ויהיה מ"ם מסיני מ"ם הסיבה כמו "מנשמת אלוה יאבדו" (איוב ד, ט); "מי יצא הדבר" (בראשית כד, נ), שמסיבת עמידתו בסיני והתבודדותו הנפלא שמה נעתק עצמו אל המדרגה העליונה שהגיע אליה לקבל התורה האלהית... שיעלה אל ההר האלהי ההוא מרתף התורה והחכמות האלהיות ושיתעבב שמה ימים רבים. וגם ירמוז באומרו: "והיה שם" - שיקבל שמה הווייה אחרת ויעתק מטבעו וחומריותו אל טבע אחר נכבד, ושמפני זה יזכה להנתן לו את לוחות האבן והתורה שבכתב והמצוה, שהיא הפירוש המקובל... **הלמוד החמישי** - שבענין קבלת התורה היתה מדרגת הזקנים גדולה ממדרגת הנביאים, מפני שמקור החכמה ומבוע התורה היה משה רבינו עליו השלום. ולכן נתחייב בהכרח שכל הקרב הקרב^{לפי במדבר יז, כח}. אליו יהיה עליון יותר במדרגתו מהמרוחק ממנו, כענין השכלים הנבדלים^{מלאכים}. המושפעים מהסיבה הראשונה יתברך, שכל אשר התרחקו ממנו תהיה מדרגתם יותר מועטת בהשפעה. והנה הזקנים היו יותר קרובים אל ההתחלה הקדושה ההיא - משה רבינו עליו השלום, ומפני זה היתה קבלתם יותר שלימה ומועטת הספקות מקבלת הנביאים, שהיו יותר מרוחקים ממנו...

האמנם מי אמר שלושת דברים האלה? כתב רש"י ששלושת המוסרים האלה היו רגילים אנשי כנסת הגדולה ללמדם כאלו היו מרגלא בפומיהו. ואיפשר לומר, כי על פי הדברים האלה נקראו הם אנשי כנסת הגדולה, לפי שהיו מתונין בדינם והעמידו תלמידים הרבה בכנסיה שלהם, ועשו סייגים ותקנות לשמירת התורה. לא שנאמר שהיה זה המאמר תחלת המסכתא, שאם כן היה ראוי שיאמר ראשונה שהעולם עומד על הדין ואחר כך יזהירו להיות מתונין בדין. וכן בתורה שקודם היה ראוי שיצוו עליה ואחר כך יאמרו העמידו תלמידים הרבה. אבל היה זה באמת ענין הכנסיה ההיא ומנהגה.

והיותר נכון בעיני שאומרו: "והם אמרו שלשה דברים" **אינו חוזר לאנשי כנסת הגדולה, אבל לנביאים אשר זכר**. יאמר שהנביאים אמרו לאנשי כנסת הגדולה כשמסרו להם קבלת התורה ופירושיה - "הוו מתונין בדין והעמידו תלמידים הרבה ועשו סייג לתורה" והיה זה, לפי שעם היות שהנביאים היו מפרשי התורה במה שהם חכמים כמו שאזכרתי. אין ספק שהיה שכלם וסברתם ודעתם בהבנת התורה וידיעתה יותר בהיר וזך מדעת החכמים שלא היו נביאים, לפי שנפש הנביא מקבלת האור העליון תהיה גם בזולת עתות הנבואה יותר רחבה ומאירה מנפש אדם אחר, כל שכן שהדור הבא אחרי הנביאים היה יותר מרוחק ממקור הקבלה והשפע, והיו בירידה מופלגת בידיעת התורה וקבלתה. ומפני זה חגי, זכריה, ומלאכי וגם יחזקאל, וברוך בן נריה שהיו מבית דינן של הנביאים, כאשר ראו וידעו שבמותם תסתלק הנבואה מישראל ותשאר הקבלה לחכמים כפי סברותיהם, **אמרו שהיה ראוי להם מפני זה שיהיו מתונין בדין, כדי שבהתמדת עיונם ישיגו האמת ויגיעו בעשרה שעות למה שהיו מגיעים הנביאים בשעה אחת. וגם כן שיעמידו תלמידים הרבה, כדי שכל אחד קצתו בכללותם תמצא האמת בכללה. ושעם כל זה אל יבטחו בעצמם שהגיעו להשגת האמתיות, ומפני החשש ההוא יעשו סייגים לתורה, כי** בזה ישמרו עצמם מן הטעות.

ב שמעון הצדיק היה משירי כנסת הגדולה. הוא היה אומר, על שלשה דברים העולם עומד, על התורה ועל העבודה ועל גמילות חסדים:

Shimon the Righteous was one of the last of the men of the great assembly. He used to say: the world stands upon three things: the Torah, the Temple service, and the practice of acts of piety

אברבנאל

ואמנם בפירוש דבריו אלה שפירש **רבינו יונה**, שבשביל שלושה דברים נברא העולם בכללו בשביל התורה דכתיב (ירמיה לג, כה): "אם לא בריתי יומם ולילה חקות שמים וארץ לא שמתי", וכן השאר. ויש מי שפירש ששמעון הצדיק אמר שלושה דברים הללו כנגד - השלשה שנזכרו למעלה, כי אמר על התורה כנגד - "והעמידו תלמידים הרבה", ואמר על העבודה כנגד - "ועשו סייג לתורה". וכנגד - "הוו מתונין בדין" אמר "גמילות חסדים".

ונראה שהמפרשים לא דקדקו כראוי בלשון המשנה. והנראה לי בה הוא שאם נפרש והם אמרו ג' דברים - על הנביאים כמו שפירשתי למעלה, שבסוף זמנם שנעתקה מהם הקבלה לכת אנשי כנסת הגדולה, אמרו להם זה להישרתם. **ראוי לפרש ששמעון הצדיק, לפי שהיה משיירי כנסת הגדולה, רוצה לומר מהאחרונים שבהם, עשה גם כן ככה שצפה ברוחו וחכמתו שחכמי ישראל היו עתידין לבא בגלות. ומלכה ושריה בגוים אין תורה7, גם תבטל עבודת הבית המקודש. וצפה גם כן ענין הפריצים ופושעי ישראל8 שיהיו בגלות. ולכן השתדל להזהירם על כל זה בתנו למוד נאה ומוסר הכרחי לחכמי המשנה הבאים אחריו כמו שעשו אחרוני הנביאים לאנשי כנסת הגדולה הבאים אחריהם.** וכמו שהנביאים הזהירו לאנשי כנסת הגדולה על שלושה ענינים, שהם: "הווי מתונין בדין" וכו'. ככה שמעון הצדיק להיותו מאחרוני אנשי כנסת הגדולה הזהיר לחכמי המשנה הבאים אחריו בג' דברים אחרים - "על התורה ועל העבודה ועל גמילות חסדים", כאילו אמר הזהרו בשמירת התורה - פן תבואו לידי מינות ואפיקורסות וכפירת קבלת התורה שבעל פה. הזהרו בעבודת בית המקדש - פן יבואו האויבים ויבטלוהו. הזהרו בגמילות חסדים - פן יקומו הפריצים ויהרגו איש ברעהו9 במכת חרב והרג ואובדן10. והיתה אזהרתו על שלושת הדברים האלה כצופה מביט עד סוף כל הדורות11 שבשלושתם יכשלו בסוף בית שני...

האמנם אם נפרש מאמר "הם אמרו שלשה דברים הווי מתונין בדין" וגו', על אנשי כנסת הגדולה שהמה בכללותם היו אומרים זה ראוי נפרש "שמעון הצדיק היה משיירי כנסת הגדולה הוא היה אומר" וכו'. שהשלם הזה אף על פי היה משיירי כנסת הגדולה ונכלל במאמר הראשון, הנה הוא בייחוד היה אומר ומצוה על שלושה דברים אחרים, שהם: "על התורה ועל העבודה ועל גמילות חסדים". **כי הנה לא נחה דעתו עם המאמר הכנסיה**, לפי שהם הזהירו על התורה במתינות הדין וריבוי התלמידים, ולא הזהירו על דברים אחרים נכללים והכרחים בשלימות התורה, כאילו תאמר ההגייה בה תמיד. ולכן אמר שהעולם עומד על התורה, רוצה לומר על ההגייה והעיון בה תמיד. גם הראשונים במה שבין אדם למקום אמרו בלבד "ועשו סייג לתורה", שהוא מאמר מיוחד למצוות לא תעשה. ולכן השלם הזה הזהיר "על העבודה" - שהיא על מצוות עשה. גם הראשונים לא ציוו כלל על מה שבין אדם לחבירו ושמעון הוסיף "גמילות חסדים".

ג אַנְטִיגֶנוֹס אִישׁ סוֹכוֹ קִבֵּל מִשְׁמֵעוֹן הַצְּדִיק. הוּא הָיָה אוֹמֵר, אֶל תְּהִי־וּ כְעֲבָדִים הַמְשֻׁמְשֵׁין אֶת הָרֵב עַל מְנַת לְקַבֵּל פְּרָס, אֲלֵא הוּוּ כְעֲבָדִים הַמְשֻׁמְשֵׁין אֶת הָרֵב שְׁלֵא עַל מְנַת לְקַבֵּל פְּרָס, וְיֵהי מוֹרָא שָׁמַיִם עֲלֵיכֶם:

Antigonus a man of Socho received [the oral tradition] from Shimon the Righteous. He used to say: do not be like servants who serve the master in the expectation of receiving a reward, but be like servants who serve the master without the expectation of receiving a reward, and let the fear of Heaven be upon you

אברבנאל

ולפי ששמעון הצדיק כלל מעשה המצוות בשלושה סוגים עליונים - התורה והעבודה וגמילות חסדים, לכן ראו החכמים הבאים אחריו לבארם. ונהנה אנטיגנוס איש סוכו שהיתה עיר אחת בתחום ארץ יהודה דבר בעבודה, וביאר באיזה אופן יעבוד האדם לבוראו. ויוסי בן יועזר ביאר ענין התורה. ויוסי בן יוחנן דבר בביאור גמילות חסדים כמו שיתבאר.

הדרך הראשון הוא שפרס ושכר שניהם יאמרו על הגמול. אם לא שפרס יאמר תמיד על הגמול הגשמי בעולם הזה ולא יאמר בשום צד על הגמול הנפשי. אמנם השכר נאמר פעם על הגמול הגשמי כמו... ופעמים רבות יאמר על הגמול הנפשי... והנה השלם הזה הזהיר בני אדם שלא יעבדו את השם יתברך "על מנת לקבל פרס", שהוא השכר הגשמי בעולם הזה שיקבל האדם מיד אחרי העבודה כפרס הקצוב הנתן בבוקר ובערב למקבלים אותו, וזה אם לפי שהטובות הגשמיות שייעדה התורה עליהם אינם שכר המצוות האמתיות. אבל הם פירות משהשכר האמתיות והוא והקרן השכר שמור לו לאדם לעולם הבא...

והדרך השני - הוא שהאהבה והעבודה אליו יתברך ראוייה ומחוייבת עלינו בני יעקב בחירו^{לפי תהילים קה, ו}, בבחינת החסדים שקבלנו ממנו יתברך, בבריאה ובמציאות שנתן לנו, ובשמירה מהפגעים הטבעיים והמקריים תמיד, ובמה שהוציאנו ממצרים מבית עבדים, ונתן לנו תורתו ויתר החסדים שעשה לאבותינו ולנו בשנוי המנהג הטבעי בעבורנו. ומפאת ההטבה הגדולה אשר הטיב עמנו אנחנו מחוייבים לאהבו ולעבדו, כי זה חוב גמור מוטל עלינו לפורעו מזאת הבחינה...

ד יוֹסִי בֶן יוֹעֶזֶר אִישׁ צְרֵדָה וְיוֹסִי בֶן יוֹחָנָן אִישׁ יְרוּשָׁלַיִם קִבְּלוּ מֵהֶם. יוֹסִי בֶן יוֹעֶזֶר אִישׁ צְרֵדָה אוֹמֵר, יְהִי בֵיתְךָ בַּיִת וְעַד לְחֻכְמֵי, וְהוּוּ מִתְאַבֵּק בְּעָפָר רַגְלֵיהֶם, וְהוּוּ שׁוֹתֵה בְּצִמָּא אֶת דְּבָרֵיהֶם:

Yose ben Yoezer (a man) of Zeredah and Yose ben Yohanah [a man] of Jerusalem received [the oral tradition] from them [i.e. Shimon the Righteous and Antigonus]. Yose ben Yoezer used to say: let thy house be a house of meeting for the Sages and sit in the very dust of their feet, and drink in their words with thirst

אברבנאל

... וכבר זכרתי ששניהם באו גם כן לבאר דברי שמעון הצדיק, כי אחר שביאר אנטיגנוס ענין העבודה, ביארו גם כן הם ב' העמודים האחרים ואמרו בשניהם "קבלו מהם". אם שכיון לאנטיגנוס ובית דינו, ואם שכיון אל שמעון הצדיק ואל אנטיגנוס, שיוסי בן יועזר ויוסי בן יוחנן לא לבד קבלו מאנטיגנוס, אבל גם כן קבלו משמעון הצדיק רבו... כי בהיות ביתו אכסנית התורה אין ספק שיזכה ללימודה, אבל התנה בזה שני התנאים שמבלתם לא יתכן אליו קנין השלמות: האחד - שלא יתגאה על החכמים בהיותו בעל הבית והם כאורח נטה ללון^{לפי ירמיה יד, ח}, אבל יתאבק בעפר רגליהם בהכנעה ושפלות כאילו הם בעלי הבית והוא האורח המתאכסן בתוכם. והתנאי השני - שלא יקוץ דעתו ברבוי

התורה ולא תקל לימודה בעיניו להתמדתה יום יום, אבל תמיד ישתה בצמא רבה את דברי החכמים ההם. רוצה לומר, שישמע דבריהם כל יום בתאווה נמרצת כאילו הם חדשים אצלו, וכמים קרים על נפש עיפה לפי משלי כה, כה. כן יהיו דברי תורה בנפשו.

ה יוסי בן יוחנן איש ירושלים אומר, יהי ביתך פתוח לרוחה, יהיו עניים בני ביתך, ואל תרבה שיחה עם האשה. באשתו אמרו, קל וחומר באשת חבירו. מכאן אמרו חכמים, כל זמן שאדם מרבה שיחה עם האשה, גורם רעה לעצמו, ובוטל מדברי תורה, וסופו יורש גיהנם:

Yose ben Yochanan (a man) of Jerusalem used to say: Let thy house be wide open, and let the poor be members of thy household. Engage not in too much conversation with women. They said this with regard to one's own wife, how much more [does the rule apply] with regard to another man's wife. From here the Sages said: as long as a man engages in too much conversation with women, he causes evil to himself, he neglects the study of the Torah, and in the end he will inherit gehinnom.

אברבנאל

החכם הזה לקח לו לבאר ענין גמילות החסדים שזכר שמעון הצדיק בענין הצדקה, ואמר שיהיה ביתו פתוח לרוחה... והזהיר שלא יהיו עניים בביתו בושים ונכלמים כאדם המצפה לשולחן אחר, אבל יהיו כבני הבית שאין הבן מתבייש לאכול על שולחן אביו. ונכלל במאמר הזה עוד לדעת הרמב"ם שאם יצטרך האדם אל משרתים, לא יקנה עבדים ושפחות מבני הגוים, אבל יקח מעניי ישראל לשרתו. ואם יצטרך לעשות מלאכה יתן לעשותה לעניי ישראל ולא לנוכרים, כדי שיהנו העניים משלו ויהיו בני ביתו ומשרתיו. והמוסר הזה מדברי התורה למד אותו שנאמר (דברים טו, יא): פתוח תפתח את ידך לאחיק לענייך ולאביויך בארצך...

ואמנם למה סמך לזה - "ואל תרבה שיחה עם האשה" הוא? **לפי שכבר יקרה שיבואו בכלל העניים והאורחים לביתו נשים עניות. ולכן הזהירו שלא ירבה שיחה עמהם פן יחס לבבון מתוך שיחתן ויבא לידי זמה.** וגם זה מענין "והתקדשתם והייתם קדושים" - קדש עצמך במותר לך כדי שלא תבא אל האיסור. ונתן הטעם למה יזהירו שלא ירבה שיחה עם האשה באמרו: "באשתו אמרו קל וחומר באשת חבירו". רוצה לומר, הנה חכמינו אמרו בדרך סייג שאין ראוי לאדם שירבה שיחה עם אשתו, כדי שלא יבא לידי הרהור ויתדבק בה יותר מדאי קל וחומר באשת חבירו...

[ואיפשר לפרש עוד בו, **שהנשים בטבעם נוטות אל הכילות ותרע עיניהן במתנות העניים והכנסת האורחים אשר זכר.** ולכן הזהירו שבענין הצדקה וגמילות החסדים הזה לא ירבה שיחה עם האשה, ואמר האשה בה"א הידיעה לרמוז אל היושבת אצלו ושוכבת בחיקו. רוצה לומר, שלא יקח עצת אשתו ולא יעשה הצדקה והכנסה לאורחים ברשותה, כי היא תמיד תמנעהו מזה. ולכן פירוש במאמרם שאומרים: "אל תרבה שיחה עם האשה", שלא אמרו זה על אשת איש אחר או פנויה, אבל שבאשתו אמרו זה שלא ירבה האדם עמה שיחה ועצה בענייני הצדקות בעבודת השם, לפי שכל המרבה שיחה עם האשה שלו, שומע עצתה בדברים האלה הוא - "גורם רעה לעצמו". כי האשה תשתרר עליו גם השתרר ויתבטל מדברי תורה ומצוותיה - "וסופו יורש גיהנם" להיותו בטל מדרכי התורה. והרעה הזאת גורמת לו השיחה עם האשה ולקחת עצתה בדרכי המצוות, אף על פי שהיא אשתו - "קל וחומר באשת חבירו", שאין ראוי לקחת עמה עצה והרבות שיחה. והלמוד הזה גם כן מן התורה לקחו: אם מענין האדם הראשון, שלפי ששמע לקול אשתו גורש מעדן וירש גיהנם. ואם ממש אדוננו שפירש מאשתו, לפי שלא תמנעהו משלמותו. ואם מענין שלמה שנשיו הטו את לבבו.]

יהושע בן פרחיה ונתאי הארבל' קבלו מהם. יהושע בן פרחיה אומר, עשה לך רב, וקנה לך חבר, והו' דן את כל האדם לכף זכות: Joshua ben Perahiah and Nittai the Arbelite received [the oral tradition] from them. Joshua ben Perahiah used to say: appoint for thyself a teacher, and acquire for thyself a companion and judge all men with the scale weighted in his favor.

אברבנאל

ודי עתה שנדע בזוג הזה של יהושע בן פרחיה ונתאי הארבל, כי היו מהדור השלישי, והם באו במאמריהם **להגביל ולבאר דברי יוסי בן יועזר ויוסי בן יוחנן רבותם.** כי לפי שאמר יוסי בן יועזר בענין למוד התורה שיהיה "ביתו בית ועד לחכמים" אמר על זה יהושע בן פרחיה תלמידו **שאין טוב באדם שילמד מחכמים הרבה ביחד, כי אולי יהיו סברותיהם מתחלפות ושונות זו מזו והתלמיד יתבלבל בזה.** וכבר זכר סיניק"א הפילוסוף, שהשומע מפי מלמדים רבים הוא כמו האצטמוכא לקיבה, שתתמלא ממזונות מתחלפים שונים. שלא תוכל לעכלם. ולכן אמר יהושע בן פרחיה שבהיות האדם דורש אחר החכמה - אין ראוי שישתה מים מתחלפים מחכמים רבים "ויהיה ביתו בית ועד" להם לחכמים. ללמודו, אבל ראוי שיעשה לו רב. רוצה לומר, שיבחר לו חכם אחד. שיהיה רבו וילמד מפינו... ואמר: "קנה לך חבר", כדי שהוא וחבירו ישננו זה את זה ויתנישך ללמוד. אמר בחבר לשון קנין להגיד שאם יצטרך החבר לסיועו, יתן לו די ספוקו ויקנה אותו בלחם, לפי שהחבר ישא ויתן עמו במה שלמד ויחדדו זה את זה...

ואמנם אמרו אחרי זה "והוי דן את כל האדם לכף זכות". יראה שאין לו ענין בזה! אבל טעמו הוא שכאשר יבחר ברב אחד ובחבר אחד לישא וליתן עמו, שלא ישים פגם בשאר הרבנים ולא בשאר החברים, כי את כולם ידין לכף זכות, ויהיו בעיניו כזכאין וכצדיקים.

נתאי הארבל' אומר, הרחק משכן רע, ואל תתחבר לרשע, ואל תתיאש מן הפרענות:
Nittai the Arbelite used to say: keep a distance from an evil neighbor, do not become attached to the wicked, and do not abandon faith in [divine] retribution

אברבנאל

כמו שהגביל וביאר יהושע בן פרחיה מאמר יוסי בן יועזר רבו בענין החכמים, ככה הגביל וביאר נתאי הארבל' חבירו מאמר יוסי בן יוחנן רבו בענין העניים שאמר: "יהי ביתך פתוח לרוחה והיו העניים בני ביתך". ואמר שאין ראוי שיובן המאמר הזה כללי להיות ביתו פתוח לרוחה לכל אדם והיה צדיק כרשע. כי הנה הצדקה והאכסניה לחסידים הטובים והישרים בלבותם הוא דבר טוב וראוי, אבל לרשעים אינו כן, כי אין ראוי לאדם שיביאם אל ביתו ואף בשכונתם אין ראוי שידור, כדי שלא תתחר במרעים לפי משלי כד, יט; תהלים לז, א.. ולזה אמר: "הרחק משכן רע", לפי "שאו לרשע ואוי לשכנו" (סוכה נו, ע"ב)...

ואמנם אמרו אחרי: "הרחק משכן רע ואל תתחבר לרשע" מאמר "ואל תתיאש מן הפורענות". אפשר לפרש מלת 'פורענות' - על הרשע או על העונש. ואם נפרש אותו על הרשע כלשונם זכרונם לברכה שאמרו 'מקום מוכן לפורענות' - יאמר שלא יבטח אדם בעצמו לומר אתחבר לרשע ואל שכן רע, כי בטוח אני בעצמי שלא אלמד ממעשיו הרעים, ואל יתדבק אלי פורענותו ורשעתו, אל תאמר כן "ואל תתיאש מן הפורענות" שלו - שידבק בך בלא ספק בהיותך מתחבר עמו. וכבר בא זה בתורה בענין הכנעניים אמר (שמות כג, לג) אל "ישבו בארצך פן יחטיאו אותך לי"...

ואם נפרש מלת פורענות על העונש כמו שימצא בלשונם זכרונם לברכה להלן פרק ה': "שבעה מיני פורעניות באין לעולם על שבעה גופי עבירות", יאמר אף על פי שיתאחר העונש לרשעים לא תחשוב מפני זה, שרשעתם אינה מזקת וחוליים אינו מתדבק - "אל תתיאש מהפורענות" והעונש בהתאחרו. כי על כל פנים בא יבא ולא יאחר... הנה אם כן נתאי הארבל' פירש וביאר גם כן הוא ענין גמילות חסדים.

יהודה בן טבאי ושמעון בן שטח קבלו מהם. יהודה בן טבאי אומר, אל תעש עצמך כעורכי הדין. וכשיהיו בעלי דין עומדים לפניך, יהיו בעיניך כרשעים. וכשנפטרים מלפניך, יהיו בעיניך כזכאין, כשקבלו עליהם את הדין: שמעון בן שטח אומר, יהיו מרבה לחקר את העדים, והוי זהיר בדבריהם, ששמה מתוכם ילמדו לשקר:

Judah ben Tabbai and Shimon ben Shetach received [the oral tradition] from them. Judah ben Tabbai said: do not [as a judge] play the part of an advocate; and when the litigants are standing before you, look upon them as if they were [both] guilty; and when they leave your presence, look upon them as if they were [both] innocent, when they have accepted the judgement. Shimon ben Shetach used to say: be thorough in the interrogation of witnesses, and be careful with your words, lest from them they learn to lie.

אברבנאל

ומה שראוי שיאמר בזה הוא ששני השלמים האלה היו ראשי הדור הרביעי מחכמי המשנה, ושהם באו להגביל מאמרי יהושע בן פרחיה ונתאי הארבל' רבותם. כי לפי שאמר יהושע בן פרחיה: "והוי דן את כל אדם לכף זכות", אמר יהודה בן טבאי תלמידו שאין ראוי שיובן המאמר הזה כללי לכל אדם, שידין מה שיש בו לדון כצדיק כרשע לכף זכות. כי אם יעשה כן ירוצה לומר - ידון כל אדם לכף זכות.. יהיה האדם כעורכי הדין שהם המדברים שעורכין טענות הבעלי דינין לפני הדיינין, שתמיד יאמרו כל אחד מהם שבעל דינו הוא צדיק בדינו ושעמו דבר המשפט. והוא פועל מגונה להצדיק את הרשע ולהרשיע את הצדיק...

ואחר שראו שאין לדון כל אדם לכף זכות מפאת האנשים, ביאר שאין גם כן ראוי בכל הזמנים. וכדי לבאר שיש זמן שאין ראוי לדון כל אדם לכף זכות, הביא ענין הבעלי דינים כשהם עומדין לדון, שאם השופט ידין אותם לכף זכות יאמין דבריהם ולא ידרוש ויחקור אמיתת הדבר כראוי. ולכן ראוי לדין שכאשר יהיו בעלי הדין לפניו יהיו בעיניו כרשעים, ולא יאמין לא לדברי התובע ולא להתנצלות הנתבע, אבל יחקור וידרוש בוריית הדבר ואמתתו. ואם כן אין ראוי בענין כזה לדון את כל אדם לכף זכות, אבל כבר יבא זמן שראוי לדון את שניהם לכף זכות. והוא כשהיו נפטרין מלפני הדיין וקבלו עליהם את הדין.

... וכשהיו נפטרין מלפניך יהיו בעיניך כזכאין" שכבר קבלו עליהם את הדין. ולפי שישאר לערער על זה, כי אולי יהיו בעלי הדינין ערומים, ולא יוכל הדיין להוציא מפיהם מילים ולגלות האמת, ומה התועלת אם כן שיהיו בעיניו כרשעים? לכן אמר שמעון בן שטח: "הוי מרבה לחקר את העדים", כי הוא כמסייע ומוסיף ומשלים דברי יהודה בן טבאי חבירו, שריבוי החקירה בעדים הוא שישאלם שאלות שונות לראות היעמדו בדבריהם. ואמר שיזהר הדיין באותה החקירה ושאלות שיעשה שמה מתוכם ילמדו העדים לשקר בעדותם. ולכן צריך הדיין שיהיה ערום לעשות בדעת באופן שלאמת יוציא משפט.

ואיפשר עוד לפרש בדברי שמעון בן שטח שלא בא לסייע ולהוסיף בדברי יהודה בן טבאי חבירו, אבל בא לבאר ולהגביל דברי נתאי הארבלי רבו שאמר: "ואל תתחבר לרשע", ואמר שמעון בן שטח שאין ראוי שיובן זה כללי, כי פעמים ראוי להתחבר לרשע ויצדק זה בדיין, כדי להרבות החקירה בעדים שאם לא יתחבר בצדיקים וברשעים, ולא ירבה מהם הדבור והשאלות - איך יודע האמת.

הנה אם כן שני החכמים האלה יהודה בן טבאי ושמעון בן שטח באו לבאר דברי רבותיהם, ושניהם ביארו משפט התורה ואופן הדינים שהם מחלק התורה. ואולי שהם כיונו לבאר מה שבין אדם לחבירו שהוא מהעמוד השלישי שזכר שמעון הצדיק הנקרא גמילות חסדים.

שְׁמַעְיָה וְאַבְטָלְיוֹן קָבְלוּ מֵהֶם. שְׁמַעְיָה אָמַר, אָהֵב אֶת הַמְּלָאכָה, וְשֹׂנֵא אֶת הָרַבָּנוּת, וְאַל תִּתְּוֹדַע לְרִשׁוֹת:

Shemaiah and Abtalion received [the oral tradition] from them. Shemaiah used to say: love work, hate acting the superior, and do not attempt to draw near to the ruling authority.

אברבנאל

[**שני** השלמים האלה היו ראשי הדור החמישי מחכמי המשנה. וכבר כתבתי שהיו מקהל גרים. ואודיעך מה שראיתי בספרי הגוים. הנה מניחי הדתות הנימוסיות שלהם, כתבו הנימוסים והדתות שעשו חכמי הרומיים הראשונים. וזכרו כל דבר בשם אמרו ומכללם נזכר זה אבטליון. ואמרו עליו שהיה בחור וסדר נימוסים ודתות רבות, ועוד היום יש ביניהם דת אחת הנקראת דת אבטליון. ואמרו שאבטליון זה עזב עבודת הצלמים שהיו ברומי, והלך לו לבקש דת אחרת. והוא בלי ספק זה הנזכר במשנה, שעם היותם גרים נשתלמו בחכמתם כל כך שהיו ראשי בני ישראל וגדולי דורם, והיו שניהם מתחברים זה עם זה על דרך מה שאמרו חכמינו זכרונם לברכה (בבא בתרא צב, ע"ב): "לא הלך רזזיר אצל עורב" אלא שהוא ממינו.]

והנה שמעיה בעבור שראה את יהודה בן טבאי רבו שהרבה לדבר באזהרת הדיינים, אמר שראוי לאדם שיברח מהרבנות, כי הוא באמת משא כבוד רב הסכנה, ואי אפשר לדיין שלא יחטא כי בזה יכלה זמנו ולא יוכל להגות בתורה לשמה. והוא אומר: "אהב את המלאכה ושנא את הרבנות". כלומר אשרי ואשריו מי שלא יצטרך לאותם האזהרות שהזהיר יהודה בן טבאי, אבל שיחיה מיגיע כפיו והוא - המלאכה וישנא את הרבנות, שהוא היותו דיין או פרנס מנהיג הצבור. ואמר שבזה ימשך לאדם מהתועלת שלא יתודע לרשות. רוצה לומר, שבהיות אדם דיין או פרנס בהכרח יהיה נודע לרשות שהוא כינוי למלך או לשר העיר ונקרא רשות, לפי שהכל ברשותו וכמה מהרעה וההזק לאדם שיתודע למי שהכל ברשותו ונפשו אותה ויעש, ומי יאמר לו מה תעשה לפני קהלת ח, ד. . ולכן יותר טוב הוא שיעסוק האדם במלאכתו באופן שלא יבא להתודע לרשות. ולפי זה לא יהיה אומר: "ואל תתודע לרשות" - אזהרה וצווי בפני עצמו, כי אם הודעה והבטחה שאם יאהוב את המלאכה וישנא את הרבנות - לא יתודע.

והרמב"ם כתב שהתודעות לרשות הוא ממה שיפסיד האדם בתורתו ואמונתו, לפי שלא ישגיח רק במה שיפיק רצון הרשות ולא ישמור החגים והמועדים ושבתות י"י כראוי להתעסקו בעבודת המלכות. והם באמת דברים מוצדקים. וגם אני אודהו שכל ימי גדלתי בחצרי המלכים ובטירותם, ואוי לו למי שהכירם ונתקרב אליהם, ואשריו מי שיתרחק מהם ומכונדם ולא יתקרב כי אם למלך מלכי המלכים הקב"ה, וכמאמר המשורר (תהילים עג, כח): "ואני קרבת אלהים לי טוב".

והנה אמר החכם הזה: "אהב את המלאכה" ולא עסוק במלאכה, להגיד שאין טוב לאדם שיעשה מלאכה על צד ההכרח והאונס מתדאג עליה ובעל כרחו, אבל שיאהב אותה ואז יעשנה בשמחה ובטוב לבב, וכמו שאמר דוד (תהילים קכח, ב): "יגיע כפיך כי תאכל אשריך וטוב לך". ודרשו (ברכות ח, ע"א): "אשריך בעולם הזה וטוב לך לעולם הבא". ולכן היו רבים מחכמי ישראל בעלי מלאכה כרבי יהושע שאמרו בפרק תפילת השחר (ברכות כח, ע"א) שהיה פחמי ...

וכאשר תאהב את המלאכה ולא תתודע לרשות - תכבד את אביך ואת אמך, וכאשר תשנא את הרבנות - לא יהיה לך ספק שפרכת דמים וגזל ושאר החטאות, ו"לא תרצח"; ו"לא תנאף"; ו"לא תגנוב"; ו"לא תענה"; ו"לא תחמוד"; כי כל הדברים האלה נמשכים מהרבנות כשידון הדיין בדיני נפשות או בדיני ממונות, מה שהוא בלתי ראוי. אמנם בהיות האדם אוהב את מלאכתו ושונא את הרבנות ובלתי מתודע לרשות ימלט מכל החטאות האלה ...

הנה אם כן, החסיד הזה השיב על דברי רבו, ובא לתת הגבלה וביאור בענין הגמילות חסדים שהוא במה שבין אדם לחבירו והנהגת עצמו.

אבטליון אומר, חכמים, הִזְהִירוּ בְּדַבְרֵיכֶם, שְׁמְאוֹ תְּחַוְּבוּ חוֹבַת גְּלוּת וְתִגְלוּ לְמָקוֹם מֵיַם הַרְעִים, וְיִשְׁתּוּ הַתְּלַמִּידִים הַבָּאִים אַחֲרֵיכֶם וְיָמוּתוּ, וְנִמְצָא שֵׁם שְׁמַיִם מִתְחַלֵּל:

Abtalion used to say: Sages be careful with your words, lest you incur the penalty of exile, and be carried off to a place of evil waters, and the disciples who follow you drink and die, and thus the name of heaven becomes profaned.

אברבנאל

ויראה לפרש המאמר הזה באחד מב' אופנים:

האחד - שאבטליון לפי ששמע את שמעון בן שטח רבו שאמר: "הוי מרבה לחקור את העדים"; "והוי זהיר בדבריך שמא מתוכם ילמדו לשקר", ראה לבאר ולהוסיף על דבריו בדמותם בצלמם לפי בראשית א, כו. באומרו שלא לבד בענין העדים צריך אל החכם שיזהר מפחד שמא מתוך דבריו ילמדו לשקר, כי גם לכל החכמים ראוי זה מאד ליזהר בדבריהם, כדי שלא ישמעו אותם התלמידים שלא שמשו כל צרכם, ויבינו דבריהם בהפך כוונתם, ויטו מפני זה אל דעות נפסדות שהם המוות האמתי לנפש, כמו שעשו צדוק וביתוס. ומפני זה ראוי שיזהרו החכמים בדבריהם לפרשם כראוי באופן שלא יסבלו הפירושים, כמאמר החכם (איוב לג, ג): "ודעת שפתי ברור מללו".

וכבר זכרו חכמינו זכרונם לברכה (פסחים מב, ע"א) מאותו חכם שדרש רבים בהלכות חמץ ומצה ואמר: אין לשיין "אלא במים שלנו". והיה דעתו במים שנשאבו מאתמול ועבר עליהם לילה אחת, לפי שהנחלים והמעיינות מתחילין להתחמם בימי ניסן. ואמר במים שלנו מלשון לינה, והעם השומע הדרשה הבינו שלא ילושו אלא במים של ביתו מלשון לנו המים לפי בראשית כו, כ., והשכימו בבוקר כל אחד בכדו אל פתחו לתת להם מים משלו ללוש בהם עינתם. ואם בדבריהם אירע כך, על אחת כמה וכמה בדברי שאר החכמים. ולכן אמר אבטליון: "חכמים הזהרו בדבריכם"...

והנה אמר אבטליון: "שמא תחובו חובת גלות" להיות צופה ומביט בחכמתו שתחרב בית שני ויבואו לידי גלות בקרב האומות, שיש בהם דעות נפסדות באמונתם. והוא אומר: "ותגלו למקום המים הרעים", שהוא כינוי למינות יאמר שמא תבואו לארץ שיש בה דעות נפסדות ואינם מדקדקים במצוות, ואנשים הכופרים אנשי הארץ לפי ויקרא יח, כז. שישמעו דבריכם, יפרשו אותם כפי אמונותיהם ודעותיהם הנפסדות - "וישתו התלמידים הבאים אחריהם". רוצה לומר בזמן אחר ישתו מפי אנשי הארץ אותם האמונות הרעות ויחשבו שזאת היתה אמונתכם, וימותן בנפשם ובדעותיהם ויהיה בזה חלול השם. לפי שישתלשל הפסד הדעות ההם מדור אל דור ויחסו אותם לחכמי ישראל המישרים כל עקוב. ולפי שכל זה נמשך להיות סתומים וחתומים הדברים, לכן היה מזהירם על זה.

הנה אם כן זכר "שמא תחובו חובת גלות", לפי שבגלות בקרב הגוים ימצאו אמונות רעות ונפסדות מה שלא היו כן בהיות ישראל על אדמתם. ועשה בזה שלושה מדרגות: מדרגת החכמים המדברים; ומדרגת התלמידים הרעים השומעים מהם ונוטים אל דבריהם לצד מינות; ומדרגת התלמידים שיבואו אחריהם שבתם לבבם ובנקיון כפם ישמעו וילמדו "ממקום המים הרעים", ויקבלו מהם בחשבם שכך קבלו הם מאותם החכמים וימותו בנפשם ובדעותיהם. ובזה יהיה שם שמם מחולל בקרב ישראל.

והאופן השני מהפירוש - אינו שהזהיר שיבארו דבריהם, אבל בהפך שלא יבארו ויגלו סודות התורה וסתריה לכל אדם כי אם לחכמים הראויים לקבלם. וכמה הזהירו על זה בחגיגה (דף יא, ע"ב): "אין דורשין מעשה בראשית בשנים ולא במרכבה ביחיד" ⁴בנוסח אצלינו: "אין דורשין בעריות בשלשה ולא במעשה בראשית בשנים ולא במרכבה ביחיד" ... וחס ושלוש שעשה זה מפני רוע לב למנוע החכמה, או כדי שיהיה לו עליהם יתרון ידיעה, שהמדות האלה מגונים באחד מהטפשים קל וחומר באלו החסידים הנכבדים. אבל עשה הדבר בשביל שראה בעצמו שהיה הוא ראוי לקבל מה שהיה אצלם, ושהם לא היו ראויים לקבל מה שהיה אצלם... ועל זה עצמו הזהיר אבטליון באומרו: "חכמים הזהרו בדבריכם שמא תחובו חובת גלות ותגלו למקום המים הרעים" **ומלת 'גלות' ותגלו' שניהם מלשון גילוי ושורשם גלה, וענינם על גלות סודות התורה וסתריה שיזהרו בדבריהם החכמים מזה שמא יחובו לפני השם חובת גלות**. רוצה לומר, חובת עון ואשמת הגלוי וזכר מה שימשך מזה, והוא שיבא לקבל מי שאינו ראוי לקבלם וזהו: "ותגלו למקום המים הרעים"... **וכבר** למדנו זה אדוננו משה שלא כתב על הספר פירוש התורה וסתריה. אבל מסרם על פה ולא לכל אדם, כי אם אל יהושע ובית דינו שהיו ראויים לקבלו. והיתה אם כן אזהרת החכם הזה על התורה.

הִלֵּל וְשַׁמַּי קִבְּלוּ מֵהֶם. הִלֵּל אוֹמֵר, הָיִי מִתְלַמְּדֵיךָ שֶׁל אַהֲרֹן, אוֹהֵב שְׁלוֹם וְרוֹדֵף שְׁלוֹם, אוֹהֵב אֶת הַבְּרִיּוֹת וּמְקַרְבֵּן לַתּוֹרָה: Hillel and Shammai received [the oral tradition] from them. Hillel used to say: be of the disciples of Aaron, loving peace and pursuing peace, loving mankind and drawing them close to the Torah.

הוא הָיָה אוֹמֵר, נִגְדְּ שְׁמָא, אֶבְדְּ שְׁמָה. וְדָלָא מוֹסִיף, יִסָּף. וְדָלָא גְלִיף, קִטְלָא חֵיב. וְדָאִשְׁתַּמְשׁ בְּתַנְא, חָלַף: He [also] used to say: one who makes his name great causes his name to be destroyed; one who does not add [to his knowledge]

causes [it] to cease; one who does not study [the Torah] deserves death; one who makes [unworthy] use of the crown [of learning] shall pass away.

He [also] used to say: If I am not אימתי: ואם לא עכשיו, מה אני. וכשעמי לעצמי, מי לי. וקשעמי לעצמי, מה אני. ואם לא עכשיו, אימתי? for myself, who is for me? But if I am for my own self [only], what am I? And if not now, when

אברנאל

וענין מאמריהם, כי לפי שראו לחכמים הראשונים שני דעות בחיי האדם: אחד - בענין הרבנות והמשפט לעשותו כהוגן בקרב הארץ לפי בראשית מה, ו. ועליו הזהירו יהודה בן טבאי ושמעון בן שטח. והדעת השני - הוא לשמיעה שלא יחוש אל הרבנות כי אם אל המלאכה. לכן אמרו הלל ושמואל שאין השלמות נתלה לא ברבנות ולא במלאכה, כי אם בלמוד התורה ומעשה המצוות שהוא דעת שלישי.

ואמנם בדברי ה'שלום' שזכר הלל במשנתנו ובכל מקום שנזכר 'שלום' בכתוב, חשבו המפרשים שענינו תמיד הסכמה בין הכתות המתקוטטות... כאילו ענין השלום לדבריהם לא יפול כי אם במקום שיש קטטה ומריבה קודמת - שאין סירכא בלא נקב.

והנה לא הכירו את מעלת השלום ולא ראו את יקר תפארת גדולתו לפי אסתר א, ד. לפי שעם היות שיאמר על הסכמת המריבים כמו שחשבו, הנה גם כן יאמר שלום מזולת מריבה וקטטה על הטוב המשותף, ועל הסכמת האנשים ואהבתם זה לזה, שהוא הדבר ההכרחי בקבוץ המדינה, והוא החוט הקושר והמחבר את כולם. ובכלל יאמר השלום על בריאות הדבר ושלמותו וטובו ויופיו. ולכן נקרא יי 'שלום' שהוא הקושר את העולם ומעמיד הנמצאים על סדר בצביונם וקומתם. כי כאשר יהיה הדבר בסדרו הראוי יהיה בשלום ובמישור. ועל זה הצד הוטל זה השם בבעלי חיים כמו שאמר (בראשית לז, יד): "לך נא ראה את שלום אחיך ואת שלום הצאן", וידוע שאישי הצאן אינם נלחמים, אבל השלום הנאמר בהם הוא ההתאחדות טובה הסדור. ולכן אמרה תורה (דברים כג, ז): לא תדרוש שלום וטובתם, שהשלום הוא שם נרדף לטוב ולבריאות...

אלא ששם 'שלום' הנחתו הראשונה על השלימות, והדבר המלא והשלם לא יחסר כל בו. וכאשר תפול בין האנשים המריבה והקטטה ויבואו לידי הסכמה - יאמר על זה שלום, לפי שהוא דומה לשלימות והבריאות והטוב אשר היה באותו קבוץ וחבור...

והנה כל ההתאחדות וההסכמה שהיה עושה בהם, והאהבה שהיה אוהב את הבריות היה, כדי לקרבם לתורה, כי בזה יהיה ביניהם הסדר הישר והשלם. ולפי שמשם לא היה יכול לעשות זה לרוב התבודדותו, היה אהרן אחיו מרגיל את העם בסדר השלום ואהבה והתאחדות, כדי שיהיו לעם אחד. והיה תכלית הכל לקרבם אל התורה וללימודה. ולכן היה השתדלותו תמיד לקרוא כולם בשם יי...

ולפי שהלל במאמר הקודם הורה וגילה, ששלימות האדם והצלחתו הוא להתקרב אל התורה וללמדה, הביא מסדר המשניות אחרי זה שני מאמרים אחרים ממנו: האחד - שהיה נראה ממנו שאין ראוי לאדם שיתעסק בתורה יותר מדאי, וגם דבריו סותרים זה לזה. ובא המאמר ההוא אם כן בדרך קושיא. ואחריו הביא מאמר אחר - שבו יפרש כוונתו ויתיר בו קושי המאמר הראשון.

וזה כי הלל אמר: "נגד שמיא אבד שמיא". רוצה לומר מי שישים כל השתדלותו להמשיך ולגדל שמו בתורה ולפרסמו בעולם, שעל זה אמר: "נגד שמיא", לפי ש'נגד' הוא בתרגום לשון המשך כמו שתרגם אנקלוס - 'משכו וקחו לכם נגידו'. הנה מי שיתעסק לגדל ולהמשיך שמו יאבד שמו, ויהיה זה מדה כנגד מדה הוא רצה לגדל את השם ויאבד. והמאמר הזה יראה שאין ראוי להרבות בתלמוד תורה ולקנות בה שם ויד. עוד אמר סותר לזה: "ודלא מוסיף ייסיף". רוצה לומר מי שלא יוסיף בלמודו ומכלל התוספת להיותו מוציא דבר מתוך דבר, יכרת ויאבד מן העולם. וכיון בזה גם כן, שכאשר לא יוסיף מדעתו יפסד ויאבד מה שלמד בראשונה, כי יהיה כאדם הסריס שאינו מוליד ויכרת שמו וביתו, עד שמפני זה אמר שלמה (משלי א, ה): "ישמע חכם ויוסיף¹¹ בכתוב: "ויוסף". לקח". וכן אמר הלל גם כן: "ודלא יליף קטלא חייב" - רוצה לומר מי שלא ילמד מהתורה כל מה שיוכל - חייב מיתה, וכאילו אמר מי שלא יוסיף בלמודו - יכרת מן העולם. אמנם מי שלא ילמד כלל אין צריך לומר שיכרת מן השמים, אבל גם בידי אדם הוא חייב מיתה. וזהו: "ודלא יליף קטלא חייב". עוד אמר מאמר שיראה היותו סותר לזה: "ודישתמש בתגא חלף", רוצה לומר מי שמתעטר מהתורה ומשתמש בכתרה "חלף", רוצה לומר יחלופ ויכרת מן העולם.

הרי לך בזה מהשלם הלל מאמרים סותרים זה לזה, פעם ירחיק האדם מתלמוד תורה באומרו: "נגד שמיא אבד שמיא ודישתמש בתגא חלף", והוא סותר למה שאמר: "הוי מתלמידיו של אהרן ומקרבן לתורה". ופעם יצוה על למודה ותוספתה

במה שאמר: "ודלא מוסיף ייסיף ודלא יליף קטלא חייב". וכדי להתיר הספק הזה המתחייב מדידיה לדידיה הביא המאמר האחר: "אם אין אני לי מי לי", שפירש בו שהלמוד כשלא יהיה לשמו, רוצה לומר להשלמת המתלמד בעצמו כי אם להתפארות הוא בלתי ראוי, והוא אמרו: "אם אין אני לי מי לי". רוצה לומר אם אין אני עושה תלמודי לעצמי ולהשלים נפשי כי אם לתכלית הוראה ולגדל שמי ולישתמש "בתגא" - "מי לי", רוצה לומר מי הוא זה ואי זהו אשר יעשה הטוב והתועלת לעצמו, כי קרוב אדם אצל עצמו? ואם הוא אינו מכוין לתועלתו כי אם להתנשא בקרב אחרים, מי האיש שיכוין להשלים את נפשו? ומזה הצד צדקו המאמרים שאמר: "נגד שמיה אבד שמיה ודישתמש בתגא חלף", לפי שאינו לומד תורה להשלים נפשו, כי אם לתכלית הוראה וכבוד מדומה.

אמנם כשאני לעצמי עוסק להועיל עצמי ונפשי ולא לתכלית אחר חיצוני ונפרד ממני, הנה אז מה אני ומה הנזכר בכאן אינו לשון מיעוט כי אם לשון הגדלה כמו (תהילים לא, כ): "מה רב טובך", ומה "רבו מעשיך יי" (שם קד, כד); "מה טוב ומה נעים" (שם קלג, א). יאמר כשאני עמל לעצמי דבר גדול אני עושה, לפי שאז תורתו היא לשמה ומזה הצד דבריו שאמר: "ודלא מוסיף ייסיף ודלא יליף קטלא חייב", שהכונה כולה שילמד ויוסיף בתורתו להשלמת עצמו ולא לתכלית הוראה. ולפי שהעולם הזה הוא עולם העבודה והעולם הבא הוא עולם הגמול וכמו שאמרו² לילה לן פרק ד'. "יפה שעה אחת בתשובה ומעשים טובים בעולם הזה מכל חיי העולם הבא". ולכן אמר: "ואם לא עכשיו אימתי". רוצה לומר אם לא עכשיו בעולם הזה איני מועיל לעצמי מתי אעשה גם אנכי לנפשי.

הנה התבארו לדעתי שלושת המאמרים האלה שאמר הלל, ושהם מתיחסים בענינם. **והכלל** היוצא משלשתם הוא, שצריך לאדם שישים השתדלותו בלימוד התורה, כי הוא האושר וההצלחה האמתית, לא הרבנות ולא המלאכה. ושהתורה היא ילמד אדם לשמה, ולא יכוין אליה תכלית מדומה, כי על כן אמר שמעון הצדיק שהיה העולם עומד "על התורה".